

CHAPTER «LAW SCIENCES»

MEDIATION IN THE ELECTORAL PROCESS OF UKRAINE: PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

МЕДІАЦІЯ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Oleksandra Karmaza¹

Oleg Goretsky²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-021-6-24>

Abstract. The relevance of the study is determined by the fact that the problems of peaceful and out-of-court settlement of disputes are important for Ukraine and society. At the same time, significant parts of Ukrainian citizens are not yet familiar with the term «mediation». However, it is through mediation that conflicts in the private and public spheres of public relations can be resolved.

It turns out that the essence of mediation is to involve the parties to the conflict in resuming and resolving the conflict, to listen to their problems and opinions on how they see a way out of the conflict situation and to lead them to compromise. This is the participation of the mediator – the mediator in the conflict.

In the electoral process, it is possible to resolve conflicts through mediation. Norms on mediation in the election process may be provided for in the Electoral Code of Ukraine.

One of the main concepts of mediation, enshrined in the legislation of foreign countries, as well as the project of Ukraine – the voluntary nature of the mediation process and the existence of mutual consent of the parties

¹ Doctor of Law, Professor,
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

² Candidate of Law, Attorney, Mediator,
Managing Partner of «Goretsky & Partners» Law Firm, Ukraine
Head of the UAA Mediation Committee

to mediation. The principle of voluntariness should also be enshrined for mediation in the electoral process.

It has been established that today in Ukraine there are no direct legal or other obstacles to the activities of mediators who are specialists in resolving conflicts and disputes in Ukraine, but no special law has been adopted. But in the election process today, the mediation process is not provided for in the Electoral Code of Ukraine. The article proposes provisions for the draft law of Ukraine on mediation and the Electoral Code of Ukraine.

1. Вступ

Нині для всіх очевидним є факт, що кількість спорів та конфліктів, що виникають в житті кожної людини та відносяться до приватних чи публічних сфер її діяльності (життя) є високою. Частина цих спорів та конфліктів вирішується у суді, частина – шляхом переговорів тощо. Конфліктуючі сторони під час переговорів можуть залучати треті сторони – посередників, наприклад, медіатора. Таким чином, процес медіації може бути одним із видів вирішення конфлікту чи спору шляхом проведення переговорів між сторонами за правилами медіації.

Ідеального виборчого процесу без виборчих спорів та правових конфліктів у сфері виборчого права у світі майже не існує. Україна не є виключення. Як засвідчують виборчі процеси з виборів народних депутатів України 2019 року, з місцевих виборів 2020 року тощо, кількість виборчих спорів та кількість скарг щодо рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу, в Україні зростає. Відтак зростає навантаження суб'єктів розгляду виборчих скарг (конфліктів). Спори чи конфлікти, які виникають у виборчому процесі, є складним правовим явищем, яке у науці розглядається під різними кутами зору. Запровадження ефективного правового механізму врегулювання виборчого спору чи конфлікту є запорукою зниження суспільної напруги у виборчому процесі та здійснення народного волевиявлення відповідно до принципів, визначених в Конституції України.

Відповідно до ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України, спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму розглядаються в суді. Крім того, ст. 63 Виборчого кодексу України (далі – ВК) передбачено, що рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, можуть бути оскаржені

не тільки до суду, але й до виборчої комісії. Таким чином, скарги у сфері виборчого процесу розглядаються виборчою комісією чи судом.

Досвід діяльності органів адміністрування виборів, а також судів під час кожного виборчого процесу в Україні щодо розгляду скарг та вирішення спорів у межах таких процесів неодноразово засвідчував їх велику завантаженість у зв'язку з проведенням тих чи інших видів виборів. Тож вбачається потреба у створенні дієвого механізму розвантаження органів, уповноважених на розгляд спорів, котрі виникають між суб'єктами у межах виборчого процесу. Більше того, досліджуваний механізм має також створити додаткові гарантії ефективного й своєчасного вирішення виборчих спорів (конфліктів), з огляду на специфічний характер темпорального виміру в межах виборчого процесу, котрий передбачає необхідність реалізації тих чи інших прав та інтересів правомочних суб'єктів лише в чітко передбаченій послідовності й у межах відведених законом строків, адже такі строки ані продовженню, ані поновленню не підлягають.

Загальновідомо, що вирішення виборчих спорів в процесі медіації в Україні не передбачено ВК. Разом з тим, згідно із ст. 55 Конституції України гарантується право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Таким чином громадянин відповідно до своєї волі та свого волевиявлення має право обрати судовий чи позасудовий порядок захисту своїх прав та свобод тощо. Тож Конституція України допускає врегулювання спорів та конфліктів загалом та у виборчому процесі зокрема за допомогою процесу медіації.

Натомість, станом на 14 грудня 2020 року в Україні не прийнято спеціального закону про медіацію, ВК також не містить норм щодо врегулювання відносин у виборчому процесі шляхом медіації. Тож необхідність запровадження медіації у виборчому процесі потребує додаткових досліджень та вказує на актуальність цього дослідження.

2. Поняття, ознаки та принципи медіації

Інститут медіації привертає увагу дослідників та практиків (юристів, психологів тощо) як в Україні, так і в світі. Так, наприклад, наукові розвідки у цій сфері здійснюють А. Біцай [1], О. Кармаза та Д. Кушерець [2], С. Короєд [3], Ю. Крисюк [4], Я. Любченко [5], Н. Мазаракі

[6], Ю. Притика [7] та ін. [8]. Що ж стосується досліджень медіації у виборчому процесі України, то окремих наукових робіт майже не існує, оскільки, як правило, наукові результати відображаються серед змісту наукової праці. Наприклад, мова йде про дисертацію О. Лещенко «Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект» (2020), С. Корінний «Впровадження медіації в адміністративний процес України» (2019), З. Красіловська «Становлення інституту медіації в системі публічного управління» (2017) тощо.

Загальновідомо, що альтернативою правосуддю може бути медіація. Доведено, що під час медіації відбувається залагодження будь-яких конфліктів шляхом застосування принципів ефективної комунікації, які полягають в тому, що медіатор почує, відчує, оцінить та визнає право сторін спору (конфлікту); сторони побачать не тільки свої проблеми та, інколи, образи, але спробують визнати позицію іншої сторони, знаходять можливість врегулювати відносини на взаємоприйнятній для них основі тощо. Тобто, в основу медіації покладено процес переговорів, який дозволяє сторонам вийти із ситуації «глухого кута», продемонструвавши культурний рівень тощо.

Іноземні держави мають успішний досвід в застосуванні на практиці норм законів про медіацію. Зокрема, це стосується Австралії (Акт «Про Медіацію»), Болгарії (Закон «Про медіацію»), Литви (Закон «Про медіацію в цивільних спорах»), Німеччини (Закон «Про підтримку медіації та інших форм позасудового врегулювання конфліктів»), Румунії (Закон «Про медіацію та організацію професії медіатора») та ін. держав.

В Україні не існує спеціального закону, який регулює відносини в процесі медіації. Нині (станом на грудень 2020 року) офіційне закріплення інституту медіації перебуває в Україні на стадії розробки та прийняття. Так, 15 липня 2020 року парламентом України прийнято проект Закону про медіацію (реєстр. № 3504 від 19.05.2020).

Разом з тим незважаючи на відсутність в Україні закону про медіацію, інститут медіації в Україні існує та розвивається. Це підтверджується, зокрема, нормами ст. 55 Конституції України, за якими кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень, а також нормами Цивільного кодексу України, якими регулюються договірні відносини в медіації,

створенням громадських об'єднань у сфері медіації тощо. При цьому слід констатувати, що значна частина громадян України не знайома з юридичною категорією «медіація», а відтак тема дослідження і під цим кутом є актуальною.

Аналіз іноземного законодавства про медіацію засвідчив, що в світі існують різні види та форми медіації. Зокрема, науковцями пропонуються такі види медіації: 1) щодо місця медіації в юрисдикційній діяльності (в юридичному процесі): неюрисдикційна (позасудова) медіація та юрисдикційна медіація, інтегрована в діяльність суду та/чи нотаріату; 2) за категорією спору чи конфлікту: медіація у сфері сімейних відносин, медіація у сфері трудових відносин, медіація у сфері освіти, медіація у сфері податкових спорів, медіація у сфері корпоративних відносин, медіація у сфері охорони здоров'я, а також медіація у інших сферах правовідносин; 3) за кількістю медіаторів: медіація з одним медіатором чи медіація з декількома медіаторами; 4) відповідно до особливостей вчинення процедури медіації (мети) (автори Л. Боуль та М. Несік [9]): класична (класична модель медіації), терапевтична (направлена на відновлення взаємовідносин сторін спору (конфлікту) через психологічне консультування), розрахункова (модель позиційних переговорів, в якій відбувається справедливе розділення ресурсів переважно в комерційних спорах) та медіація оцінки спору (медіатор має розширені повноваження та висловлює свою думку щодо спору; цей вид є нетиповим для медіації).

Зміст терміну «медіація» (від латинського «mediatio» – посередництво) розкрито в законах іноземних держав, а також в наукових працях. Як вже наголошувалося, ВК не використовує термін «медіація» тому розкриття його змісту здійснюватиметься через норми іноземного законодавства та висновки, наведені у наукових роботах.

Законодавство іноземних держав розкриває значення цього термін, зокрема, так.

В ст. 2 Акта Медіації Мальти зазначено, що «медіація» – це процес, в якому медіатор сприяє переговорам між сторонами, щоб допомогти їм досягнути мирової угоди щодо спору.

Статтею 1 Закону Румунії про медіацію та організацію професії медіатора встановлено, що медіація є додатковим способом врегулювання конфліктів шляхом примирення за допомогою третьої особи,

який має спеціалізацію медіатора, в умовах нейтральності, справедливості та конфіденційності.

Відповідно до розділу 2 (1) Єдиного закону США про медіацію, медіація – це процес, в якому посередник полегшує спілкування та переговори між сторонами, щоб допомогти досягти добровільної згоди стосовно їх спору.

Статтею 2 Закону Туреччини про медіацію передбачено, що медіація – це метод добровільного альтернативного врегулювання спору, в якому сторони збираються разом в присутності незалежної, безпристрасної та навченої третьої особи, яка застосовує різні техніки для обговорення та ведення переговорів, з метою встановлення комунікації між сторонами та дозволить сторонам зрозуміти один одного і напрацювати власне рішення.

Згідно із ст. 2 Закону Республіки Казахстан про медіацію медіація – це процедура врегулювання спору (конфлікту) між сторонами за участі медіатора (медіаторів) з метою досягнення ними взаємозгодженого рішення, яка реалізується за добровільною згодою сторін медіації.

В ст. 2 Закону Литви про медіацію в цивільних спорах передбачено, що медіація в цивільних спорах означає порядок врегулювання цивільного спору, де один або декілька медіаторів в цивільних спорах надають допомогу сторонам в цивільному спорі для досягнення мирової угоди.

Згідно зі ст. 1 вказаного вище проекту закону про медіацію (реєстр. № 3504) медіація – добровільна, позасудова, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів.

Принагідно зазначимо, що автори цього розділу монографії підтримують зазначене визначення [10] з деяким уточненням, оскільки положення проекту не враховують конституційних приписів щодо чіткості, ясності, зрозумілості закону. Відповідно до ст. 8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. При цьому одним з основних фундаментальних елементів цього принципу є юридична визначеність, згідно з якою юридичні норми мають бути чіткими, ясними і недвозначними, оскільки інше не може забезпечити їх однакове застосування та не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці. На це неодноразово звертав увагу Консти-

туційний Суд України у рішеннях від 22.09.2005 № 5-рп, 29.06.2010 № 17-рп, 11.10.2011 № 10-рп. Відтак, на нашу думку, в проекті закону необхідно розкрити зміст юридичних конструкцій «структурована процедура», «позасудова процедура», «намагаються врегулювати», «процедура», «за допомогою медіатора» тощо.

Здійснивши аналіз визначення медіації, дійдемо висновку, що в юридичній літературі відсутній єдиний підхід стосовно розкриття його змісту.

Так, наприклад, Ю. Притика (Україна) доводить, що медіація являє собою переговори між двома конфліктуючими сторонами за участю посередника, що має необхідні навички, досвід, освіту для того, щоб допомогти сторонам дійти згоди в врегулюванні їхнього спору [11]. До подібного за змістом висновку дійшла Н. Мазаракі (Україна). Вона вказує, що медіацію розглядають як процес, у ході якого сторони конфлікту за допомогою нейтрального посередника (медіатора) плановірно виявляють проблеми та шляхи їх розв'язання, шукають альтернативи й намагаються досягти консенсусу, який би відповідав їхнім інтересам [12].

О. Лещенко розглядає медіацію виборчих спорів як альтернативний спосіб врегулювання виборчих конфліктів, а також добровільну, поза-судову, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою професійного і неупередженого медіатора (медіаторів) намагаються досягти взаємоприйнятого і стійкого рішення для обох сторін шляхом переговорів [13]. На нашу думку, таке визначення є дискусійним, оскільки розкриття змісту цього терміну через конструкцію «намагаються досягти» породжує ряд уточнень, зокрема, як буде оформлено таке рішення, які вимоги до медіаторів, що розуміється під терміном «стійке рішення» тощо.

Разом з тим, в юриспруденції залишається відкритим питання щодо запровадження інституту медіації у виборчому процесі, оскільки, наприклад, на думку З. Красіловської, «публічна значущість та необхідність дотримання принципів гласності та відкритості унеможливають застосування медіації у наступних правовідносинах: ... у спорах щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму...» [14].

Звертаємо увагу на те, що норми проекту закону про медіацію допускають проведення медіації у виборчому процесі. Так, відповідно

до ст. 2 цього проекту «медіація може застосовуватися у будь-яких конфліктах (спорах), які виникають у цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних правовідносинах, а також кримінальних провадженнях під час укладання угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим та в інших сферах суспільних відносин. Законодавством можуть бути передбачені особливості застосування медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів)» [15].

Таким чином, на наш погляд, особливості проведення медіації у виборчому процесі можуть передбачатися в окремому розділі ВК, норми якого визначатимуть вимоги до медіаторів у виборчому процесі, їх правовий статус, стадії проведення медіації на певних етапах виборчого процесу, предмет медіації, порядок вчинення процесуальних дій в процесі медіації, вимоги та форму процесуального документа, який підтвердить домовленості, які досягнуто під час медіації, строки проведення медіації тощо.

Підсумовуючи вище викладені визначення поняття «медіація», «медіація виборчих спорів», пропонуємо під «медіацією у виборчому процесі» у вузькому значенні розуміти визначену законом процедуру (порядок) переговорів під час виборчого процесу за участю спеціального суб'єкта – медіатора, дії якого спрямовані на врегулювання виборчого конфлікту та досягнення сторонами конфлікту взаємоузгодженого рішення, яке відповідає інтересам сторін медіації. Під терміном «інтерес сторін медіації» розуміється те, що спонукає сторін конфлікту, а саме, суб'єктів виборчого процесу, відстоювати свої права (законні вимоги) у виборчому процесі.

Звертаємо увагу на те, що термін «виборчий процес» розкрито в юридичній літературі, а також виборчому законодавстві. Так, згідно із ст. 20 ВК виборчий процес – це здійснення протягом встановленого цим Кодексом періоду часу суб'єктами, визначеними ст. 22 цього Кодексу, виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів.

Висновки науковців, аналіз іноземного законодавства дає підстави виділити такі загальні ознаки медіації у праві: це вид переговорів; переговорний процес відбувається за правилами, визначеними спеціальним законом – законом про медіацію та Європейським кодексом

поведінки медіаторів; медіація відбувається з/без інтеграції в діяльність суду, нотаріату чи адвокатури; обов'язковим суб'єктом є медіатор, вимоги до якого визначаються законом; кількість медіаторів залежить від бажання та волі сторін спору (конфлікту); медіатор не приймає рішення за сторони; медіатор – нейтральна особа, права та обов'язки якої визначені законом; процес медіації складається з декількох процесуальних стадій, кожна з яких має свій порядок та спрямована на досягнення конкретної мети; принципи добровільності, конфіденційності, нейтральності й незалежності медіатора є загальними засадами, на яких ґрунтується концепція медіації; принципи медіації поділяються на загальні та спеціальні; рішення, прийняте сторонами спору (конфлікту) під час процесу медіації, закріплюється в правочині (договорі); медіація не обмежує права на судовий захист (ст. 55 Конституції) та права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод); медіація може відбуватися в електронній формі; результат медіації, на відміну від судового процесу, в якому, як правило, діє формула «виграш – програш», має формулу «виграш – виграш» тощо.

Що ж стосується ознак медіації у виборчому процесі, то слід зазначити, що медіація у виборчому процесі має спільні та відмінні ознаки з медіацією в класичному розумінні. Натомість перш ніж виділити відмінні ознаки, доцільно зазначити, що виборчий процес є різновидом юридичного процесу, під яким М. Кельман та В. Стратонов [16] (у вузькому значенні) розуміють встановлений законом порядок провадження у кримінальних, цивільних, адміністративних та інших справах, що обумовлює поділ галузей права та галузей законодавства на матеріальні та процесуальні.

Узагальнюючи ознаки юридичного процесу, які виділяються науковцями та практиками, беручи за основу норми ВК, до ознак виборчого процесу пропонуємо віднести такі: 1) має юридичну природу, оскільки виборчі процедури, пов'язані із підготовкою і проведенням виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів, визначені законом; 2) є вторинним щодо матеріального права; 3) є публічним та відкритим; 4) має процесуально-нормативний характер, оскільки містить процесуальні норми; 5) є безперервним та не може бути скасованим, зупиненим або пере-

несеним; 6) це структурований процес, оскільки діяльність під час виборчого процесу складається із виборчих етапів, стадій, які логічно пов'язані між собою і спрямовані на підготовку і проведення виборів, встановлення та офіційне оголошення їх результатів, а також визначених ВК суб'єктів; 7) результат виборчого процесу закріплюється у процесуальному документі (нормативно-правовому акті та/чи акті індивідуального характеру, вид якого визначає ВК); 8) забезпечується низкою законодавчо визначених гарантій; 9) є строковим тощо.

Відтак, на підставі вище наведеного, а також висновків, до яких дійшли вчені у сфері виборчого процесу, до ознак медіації у виборчому процесі, які є відмінні від класичної моделі медіації, зокрема, належать такі: медіатором може бути особа, яка працює в Секретаріаті Центральної виборчої комісії, чи член виборчої комісії, визначений в ст. 32 ВК, та яка пройшла навчання у сфері виборчого процесу, має відповідний сертифікат, який видається Центром підготовки учасників виборчих процесів; суб'єктний склад процесу медіації визначається ВК; не може відбуватися щодо виборчих спорів, які вирішуються виключно в судах (частина друга статті 64 ВК); поза виборчим процесом не відбувається (чітко визначені строки); є безоплатним способом вирішення виборчого конфлікту; застосовується до виборчих конфліктів; ґрунтується на загальних та спеціальних принципах медіації; угода про примирення укладається в порядку та в формі, визначеній в ВК; порядок (процедура) проведення медіації визначається ВК; тощо.

Правова природа медіації розкривається також в її принципах, які в сукупності визначають особливості процесу медіації. Як правило, в законах про медіацію іноземних держав принципам медіації відведена окрема стаття чи окрема глава. Так, мова йде про ст. 4 Закону Казахстан про медіацію, ст. 3 Закону Білорусії про медіацію, ст. 4 Закону Молдови про медіацію, главу Другу Закону Болгарії про медіацію тощо. Крім того, в законах про медіації зміст принципів розкривається. Наприклад, в Законі Казахстан про медіацію: ст. 5 присвячена принципу добровільності, ст. 6 – принципу рівності сторін, ст. 7 принципам незалежності та безпристрасності медіатора, ст. 8 – принципу конфіденційності; в Законі Болгарії про медіацію – ст. 5 – принципам добровільності та рівності, ст. 6 – принципам нейтральності та неупередженості, ст. 7 – конфіденційності тощо. Проте, в деяких законах

іноземних держав про медіацію окремої статті принципам медіації не відведено, однак їхній зміст слідує із змісту норм закону. Так, ст. 2 Закону Румунії про медіацію та організацію професії медіатора передбачає, що сторони, особи або компанії можуть добровільно звернутися до процесу медіації тощо. Тобто, діє принцип диспозитивної та принцип добровільності.

В ст. 3 проекту закону України передбачається, що «медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, незалежності та нейтральності медіатора, неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації», а в ст. ст. 4 – 8 проекту розкривався зміст кожного із принципів. Підтримуючи зазначені положення проекту, вважаємо, що ст. 3 цього проекту може бути доповнена новим положенням такого змісту: «Законодавством можуть бути передбачені й інші принципи медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів)». Тобто загальні принципи медіації закріплюються в законі про медіацію, а спеціальні принципи – в інших законах, які передбачають також проведення процесу медіації. Наприклад, у ВК.

Розглянемо деякі з них.

Отже, до загальних принципів медіації належить добровільність характеру медіації та наявність взаємної згоди сторін медіації.

Дослідивши норми законів іноземних країн про медіації, дійдемо висновку, що в тексті закону одним із перших принципів медіації зазначено саме принцип добровільності (добровільної участі сторін у процесі медіації). Так, це ст. 4 Закону Казахстан про медіацію, ст. 3 Закону Білорусії Про медіацію, ст. 4 Закону Молдови про медіацію, а також ст. 1731 Бельгійського Судового кодексу, ст. 5 Закону Болгарії про медіацію. Текст проекту не є виключенням, а тому цей принцип відображено в ст. 4 проекту, за якою «участь у медіації є добровільним волевиявленням сторін медіації. Сторони мають право брати участь у медіації у межах вимог, встановлених щодо проведення медіації цим Законом, правилами проведення медіації та договором про проведення медіації, а також припинити медіацію у будь-який час».

Узагальнивши норми законів іноземних держав, наукові напрацювання, дійдемо висновку, що основними тезами концепції добровільності процесу медіації є: заборона будь-якого тиску на сторони меді-

ації з метою проведення чи припинення процесу медіації; прийняття рішення про початок, зупинення та закінчення процесу медіації лише за взаємною згодою сторін медіації, та його відображення в договорі медіації; самостійність (на свій розсуд та за взаємною згодою) сторін організовувати процедуру медіації, зокрема, обирати медіатора, на власний розсуд розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами, встановлювати, зменшувати чи збільшувати розмір вимог, визначати коло обговорюваних питань (тем) щодо врегулювання спору; заборона порушення конституційних прав та охоронюваних законом інтересів сторін медіації та третіх сторін тощо.

Так, за ст. 5 Закону Болгарія Про медіації сторони залучаються до процедури медіації з їх власної доброї волі і можуть вийти з неї в будь-який час. Відповідно до ст. 5 Закону Литви Про медіацію в цивільних спорах сторони цивільного спору можуть домовитися про характер і порядок ведення медіації, вказавши набір правил або шляхом встановлення індивідуальних правил для проведення медіації за умови взаємної згоди. Згідно зі ст. 46 (1) Закону Румунії про медіацію і організацію професії медіатора угода про медіацію не повинна містити умов, що порушують закон або громадський порядок, в іншому випадку вона є недійсною. На нашу думку, ст. 5 проекту може бути взята за основу та доопрацьована при розробці нового проекту закону України про медіацію.

Науково-практичний аналіз іноземного законодавства засвідчив, що процедура медіації може бути ініційована стороною спору, передбачена в постанові чи наказі суду чи іншого органу, що розглядає справи та приймає рішення в арбітражному порядку, чи здійснена відповідно до законодавства (наприклад, ст. 17 Акту медіації Республіки Мальта). Згідно зі ст. 3 Директиви 2008/52/ЄС процес медіації може бути ініційований сторонами або запропонований рекомендацією або наказом суду, або приписаний законодавством держави-члена. Тобто, іноземне законодавство передбачає декілька підстав початку процесу медіації.

Не менш важливою концепцією розвитку медіації є дотримання принципу конфіденційності інформації щодо медіації, який закріплено в тексті законів про медіацію, і передбачає забезпечення безпеки правових відносин та інформації, яка використовується в процесі медіації. Відтак, цей принцип сприяє появі в сторін спору чи

конфлікту довіри до процесу медіації та його результатів, а межі не конфіденційності визначаються в договорі медіації та в законі, наприклад, у ВК.

Додатковими до загальних принципів медіації є: незалежність, нейтральність та безпристрасність медіатора, рівність, добросовісність та співпраця сторін процесу медіації на основі довіри, ширість намірів сторін щодо врегулювання суперечки (конфлікту), повний контроль сторін за результатами медіації, відсутність зацікавленості в спорі чи конфлікті, гнучкість процедур медіації та ін.

Слід також зазначити, що формування складу медіаторів, як і вимоги до медіаторів, належать до основних концепцій розвитку інституту медіації. Відтак, в текстах законів іноземних країн, а також проекти закону особлива увага приділена деталізації критеріїв допуску до професії медіатора.

Так, наприклад, іноземне законодавство передбачає здійснення повноважень медіатора на професійній та непрофесійній основі. В Австрії професійним медіатором може бути особа, яка досягла 28 років, має встановлену законом професійну кваліфікацію, заслуговує на довіру і уклала договір страхування цивільної відповідальності. В Албанії – особа, яка має диплом про отримання університетської освіти, досягла 25 років, закінчила курси професійної підготовки, має ліцензію, зареєстрована в реєстрі медіаторів, та щодо неї відсутній обвинувальний вирок за вчинення умисного злочину. Натомість, законодавство деяких країн не встановлює вимогу щодо досягнення особою певного віку. Наприклад, за ст. 8 Закону Болгарії про медіації медіатором може бути будь-яка активна особа, яка не була засуджена за злочин та зарахована до Єдиного Реєстру Медіаторів.

Як правило, відповідно до іноземного законодавства та проекту закону медіатором є фізична особа. У світі існують винятки. Так, відповідно до ст. 131-4 ЦПК Франції суд може призначити медіатором фізичну особу або некомерційну організацію, вимоги до яких встановлено в ЦПК Франції (ст. ст. 131-4 та 131-5 Кодексу). Крім того, законодавство держав, що входять до Європейського Союзу, містить норми про надання доступу до професії медіатора іноземцям – громадянам країн Європейського Союзу, які мають документ про кваліфіка-

цію медіатора, отриманий в одній з держав, яка входить до Європейського Союзу, за умов, встановлених в законі. Також окремо в текстах законів передбачено вимоги до громадян третіх держав, які закінчили навчальні курси для медіаторів за кордоном, або отримали кваліфікацію медіатора за кордоном та бажають бут медіатором в цих країнах. Наприклад, це ст. 8 Закону Румунії стосовно медіації і організації професії медіатора.

Стаття 9 проекту закону також передбачає вимоги до осіб, які хочуть бути медіатором. Так, медіатором може бути фізична особа, яка має вищу освіту та пройшла базову підготовку у сфері медіації в Україні або за її межами. Медіатором не може бути особа, яка має незняту чи непогашену судимість, визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною. Сторони медіації, державні органи та органи місцевого самоврядування можуть встановлювати додаткові вимоги до медіаторів, яких вони залучають або послугами яких користуються, у тому числі щодо віку, освіти, досвіду роботи.

На нашу думку, вимоги до медіатора у виборчому процесі слід передбачити у ВК. Пропонуємо медіатором визначати особу, яка працює в Секретаріаті Центральної виборчої комісії, чи члена виборчої комісії, визначеного в ст. 32 ВК, та який пройшла навчання у сфері виборчого процесу, має відповідний сертифікат, який видається Центром підготовки учасників виборчих процесів, відповідає вимогам, визначеним у ВК.

Таким чином, при підготовці проекту закону про медіацію до другого читання вимоги до медіатора, а також його спеціальної підготовки доцільно доопрацювати.

Отже, медіація у виборчому процесі через призму її теоретичної моделі, особливостей, які виникають на кожному етапі виборчого процесу, суб'єктного складу, строків проведення, форми процесуальних документів, які укладаються в процесі медіації, стадій проведення медіації, можливостей звернення до суду щодо не виконання умов укладеної за результатами медіації угоди тощо потребує ґрунтовних подальших дослідження. Також, вважаємо, що застосування штучного інтелекту у виборчому процесі, наприклад, під час формування складу територіальних виборчих комісій, може бути предметом подальших наукових досліджень.

3. Виборчі спори та виборчі конфлікти у процесі медіації

Правова природа, а також теоретична модель виборчих спорів та правових конфліктів у виборчому процесі є предметом дослідження науковців та вчених. Так, наприклад, ця тема досліджувалася в монографіях (М. Смокович «Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти» [17]), дисертаціях (наприклад, О. Лещенко «Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект» [18]), наукових статтях (К. Сьох «Механізми вирішення виборчих спорів в Україні» [19], М. Смокович «Виборчі спори: строки звернення до суду та строки розгляду адміністративними судами цих спорів» [20], О. Бачеріков «Виборчі спори як адміністративно-правова категорія» [21], О. Лещенко «Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання виборчих спорів» [22] та ін.).

Ми підтримуємо дослідників в тому, що серед проблем, які породжують виникнення виборчих спорів та конфліктів у виборчому процесі, є, зокрема, порушення законодавства про вибори, наявність в нормах законодавства про вибори положень, які вказують на їх правову невизначеність, неправильне розкриття змісту норм виборчого законодавства, низький фаховий рівень членів територіальних виборчих комісій тощо.

Виборчий кодекс України не розкриває значення термінів «виборчий спір», «конфлікт у виборчому процесі, а також не використовує їх в нормах. Не є виключення і підзаконні акти, які прийняті на його виконання. Зокрема, мова йде про Постанову Центральної виборчої комісії від 21 серпня 2020 року № 192 «Про Порядок розгляду скарг виборчими комісіями з виборів Президента України, народних депутатів України, місцевих виборів».

Разом з тим, в юриспруденції ці терміни використовується, однак розкриття їхнього змісту породжує наукову дискусію. Крім того, питання правового розуміння сутності «виборчого спору» та «виборчого конфлікту» з прийняттям ВК є на сьогодні актуальним та мало дослідженим.

На нашу думку, ґрунтуючись на наукових висновках щодо юридичної природи цих понять та розкриття їхнього змісту в правовій доктрині, доцільно було б внести відповідні зміни в положення ВК.

Слід також зазначити, що дослідження висновків щодо виборчих спорів та виборчих конфліктів, які представлені в юридичній літера-

турі, дають підстави для ствердження, що, переважно, науковцями та вченими розглядаються «виборчі спори», а «виборчі конфлікти» залишилися поза межами наукових робіт.

Так, К. Сьох доводить, що виборчі спори – це правовідносини, які виникають між суб'єктами і характеризуються суперечностями права громадян під час виборчого процесу чи виборчого референдуму і розв'язуються в судовому та адміністративному порядку [23].

На думку О. Лещенко, виборчі спори є явищем правової реальності пов'язаним зі станом виконання позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення виборчих прав громадян України, які одночасно відображають ефективність (якість) нормативно-правового регулювання і правозастосування у сфері запобігання та врегулювання виборчих конфліктів [24].

М. Смаковим під виборчими спорами розуміє правовий конфлікт, який розв'язується в судовому або адміністративному порядку, якщо на це немає заборони, за зверненням спеціально установлених законодавством суб'єктів та який виник під час виборчого процесу чи процесу референдуму і пов'язаний з порушенням виборчого законодавства суб'єктами, що відповідно до законодавства можуть нести відповідальність за це порушення [25].

В. Стукаленко доводить, що спір у сфері реалізації виборчого законодавства – це публічно-правовий спір, підґрунтям якого є неврегульовані суперечності між суб'єктами матеріальних та (або) процесуальних правовідносин щодо питання забезпечення реалізації виборчих прав, переданий для розгляду та вирішення юрисдикційному органу [26].

Тобто, єдності в розкриття змісту поняття «виборчий спір» серед науковців немає. Разом з тим, беззаперечним є висновок про те, що виборчі спори є підвидом правових спорів та належать до публічно-правових спорів.

Звертаємо також увагу на те, що серед науковців точаться також дискусії щодо розкриття змісту «правовий спір», «спір про право», «публічно-правовий спір» тощо. Наприклад, М. Гаврильців та Г. Лук'янова доводять, що публічно-правовий спір можна охарактеризувати як виражену в юридично значимих діях сторін суперечність, що виникла з приводу реалізації прав, свобод чи законних інтересів у сфері публічно-владних правовідносин у тому числі у зв'язку з прийняттям

суб'єктами владних повноважень рішень у вигляді нормативно-правових актів [27]. І. Черняхівич зазначає, що публічно-правовий спір – це спір щодо рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічно-правових відносин, в якому одна з сторін є об'єктом публічно-правового впливу, а інша має публічно-владні повноваження та є носієм правового обов'язку або в якому обидві сторони наділені публічно-владними повноваженнями [28].

Зміст терміну «публічно-правовий спір» розкрито в ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України. Так, публічно-правовий спір – це спір, у якому хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи.

Відповідно до частини другої статті 64 ВК виключно до суду шляхом подання позовної заяви оскаржуються: 1) рішення, дії, бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії або бездіяльність члена Центральної виборчої комісії; 1¹) рішення чи дії окружної виборчої комісії, рішення чи дії територіальної виборчої комісії, крім встановлених цим Кодексом випадків; 1²) дії чи бездіяльність члена окружної виборчої комісії, територіальної виборчої комісії; 2) дії чи бездіяльність кандидата; 3) рішення чи дії партії (організації партії), громадського об'єднання, їх посадових осіб чи повноважних представників, що стосуються виборчого процесу, крім тих рішень чи дій, які відповідно до закону, статуту (положення) належать до їхньої внутрішньої діяльності або виключної компетенції; 4) дії чи бездіяльність довіреної особи кандидата, уповноваженої особи партії (організації партії); 5) дії чи бездіяльність офіційного спостерігача від кандидата, партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу, громадської організації; 6) рішення, дії чи

бездіяльність органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, закладів та організацій, їх посадових та службових осіб; 7) рішення, дії чи бездіяльність засобів масової інформації, інформаційних агентств, їх власників, посадових і службових осіб, творчих працівників.

У зв'язку з цим, на нашу думку, слухним є висновок дослідників про те, що правовий спір – це офіційне пред'явлення скарги (позову) до державного органу або посадової особи, які уповноваженні розглядати зазначений спір [29]. Тож взявши наведені вище визначення за основу, а також норми статті 64 ВК та Кодексу адміністративного судочинства України пропонуємо під виборчими спорами у вузькому значенні розуміти адміністративну справу як публічно-правовий спір, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи.

Як зазначалося вище предметом медіації у виборчому процесі може бути правовий конфлікт у виборчому процесі.

Серед науковців це правове явище є мало дослідженим, оскільки, як правило, наукові роботи стосуються розкриття змісту та ознак «правового конфлікту». Так, С. Бобровник вказує, що правовий конфлікт – це стан двостороннього зв'язку суб'єктів, який заснований на правовому протиріччі, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними своїх інтересів і є причиною розвитку або кризи суспільних відносин [30].

Відповідно до ст. 63 ВК рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, можуть бути оскаржені до суду або до виборчої комісії.

Пунктом 3.1. Постанови Центральної виборчої комісії від 21 серпня 2020 року № 192 «Про Порядок розгляду скарг виборчими комісіями з виборів Президента України, народних депутатів України, місцевих виборів» передбачено, що суб'єкти звернення зі скаргою, зазначені в пункті 2.1 цього Порядку, можуть з урахуванням вимог ВК та цього Порядку оскаржити: 1) до Центральної виборчої комісії: бездіяльність окружної виборчої комісії; бездіяльність тери-

торіальної виборчої комісії, яка встановлює результати відповідних місцевих виборів; рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії закордонної виборчої дільниці; дії чи бездіяльність члена дільничної виборчої комісії закордонної виборчої дільниці; 2) до окружної виборчої комісії: рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії виборчої дільниці, яка входить до відповідного територіального виборчого округу; дії чи бездіяльність члена дільничної виборчої комісії виборчої дільниці, яка входить до відповідного територіального виборчого округу; 3) до територіальної виборчої комісії, яка встановлює результати відповідних місцевих виборів: рішення, дії чи бездіяльність територіальної виборчої комісії нижчого рівня, яка встановлює підсумки голосування з відповідних місцевих виборів; рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії, яка забезпечує організацію і проведення відповідних місцевих виборів (у разі якщо підсумки голосування з відповідних місцевих виборів не встановлюються); 4) до територіальної виборчої комісії, яка встановлює підсумки голосування з відповідних місцевих виборів (у разі якщо результати таких місцевих виборів встановлює територіальна виборча комісія вищого рівня), – рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії, яка забезпечує організацію і проведення відповідних місцевих виборів; 5) до територіальної виборчої комісії, яка утворила відповідну дільничну виборчу комісію, – дії чи бездіяльність члена такої дільничної виборчої комісії.

Тобто, правовий конфлікт: може існувати у виборчому процесі; передбачає для сторін певні правові наслідки; ґрунтується на протиріччі, яке не подолано; спричиняє порушення прав у виборчому процесі чи перешкод у реалізації суб'єктами виборчих прав; має двосторонній характер тощо.

Предметом правового конфлікту, який вирішується в процесі медіації може бути, наприклад, справи про уточнення списків виборців, справи про встановлення фактів стосовно діяльності суб'єктів виборчого процесу тощо.

Слід зазначити, що в наукових працях прослідковується нитка про те, що предметом медіації у виборчому процесі може бути саме «конфлікт», а не «спір». Такий висновок, наприклад, слідує із позиції О. Лещенко, а саме: «при врегулюванні конфліктних ситуа-

цій у ході виборчого процесу в Україні альтернативні способи, які мають сприяти зниженню конфліктності виборчих правовідносин і підвищенню легітимності результатів виборів». Також нею пропонується «застосування медіаційних процедур у діяльності органів адміністрування виборів, зокрема через пропозицію створення відділу медіації у межах Секретаріату Центральної виборчої комісії України» [31].

Щодо останнього висновку слід зазначити, що він є допустимим однак, вважаємо, що перелік осіб, які можуть бути медіаторами, слід ґрунтовніше дослідити і на основі таких досліджень його розширити.

Отже, «виборчі спори» та «виборчі конфлікти» чи «конфлікт у виборчому процесі» є складними правовими явищами, які досліджуються на теоретичному рівні, однак чіткого законодавчого визначення у виборчому законодавстві не отримали. Відтак ця тема може бути предметом подальших наукових досліджень.

4. Висновки

Медіація – це процес вирішення конфлікту, в якому медіатор (медіатори) сприяє в межах конструктивних, гнучких та конфіденційних переговорів конфліктуючим сторонам досягнути мирової угоди щодо спору (конфлікту).

Під «медіацією у виборчому процесі» розуміється визначену законом процедуру (порядок) переговорів під час виборчого процесу за участю спеціального суб'єкта – медіатора, дії якого спрямовані на врегулювання виборчого конфлікту та досягнення сторонами конфлікту взаємоузгодженого рішення, яке відповідає інтересам сторін медіації. Під терміном «інтерес сторін медіації» розуміється те, що спонукає сторін конфлікту, а саме, суб'єктів виборчого процесу, відстоювати свої права (законні вимоги) у виборчому процесі.

Поняття «виборчий спір» та «конфлікт у виборчому процесі» є різними за змістом правовими категоріями.

Основними способами вирішення публічно-правових спорів у сфері виборчого процесу є судовий та адміністративний, а вирішення правового конфлікту – процес медіації. В медіації у виборчому процесі можливо використовувати елементи медіації приватного права, а саме, діє інститут «угода про примирення», «співпраці» тощо.

Список літератури:

1. Біцай А.В. Участь адвоката в медіації у кримінальному провадженні у контексті реалізації права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 8–15.
2. Karmaza O.O., Koucherets D.B. Comparative and legal analysis of the Institute for settlement of dispute with the participation of the judge and the Mediation Institute in Ukraine. Scientific achievements of countries of Europe in the field of legal science. Collective monograph. Riga: Izdevnieciba “Baltija Publishing”. 2018. P. 159–178.
3. Oleksandra O. Karmaza, Nataliia M. Stefanyshyn, Daryna V. Koucherets, Sergii O. Koroied. Meditation in Medicine: Comparative Analysis of Ukrainian and Foreign Legislation. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. Volume 21. Special Issue 1. 2018.
4. Крисюк Ю.П. Медіація як позасудовий спосіб вирішення спорів: історія впровадження в зарубіжних країнах та перспективи для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 38. Том 2. С. 154–157.
5. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків, 2018.
6. Мазаракі Н.А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.ю.н. Київ, 2019. 42 с.
7. Притика Ю.Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 10. С. 86–92.
8. Miquel Martín Casals Divorce mediation in Europe. An Introductory Outline *Electronic Journal of Comparative Law*. Vol. 9.2 (July 2005).
9. Boulle L., Nestic M. Mediation: principles, process, practice. London; Dublin; Edinburg, 2001. 637 p.
10. Кармаза О.О. Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 5. С. 13–18.
11. Притика Ю.Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 86–92.
12. Мазаракі Н. Співвідношення термінів «медіація» та «примирення». *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 226–229.
13. Лещенко О. Вибірчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2020. 210 с.
14. Красіловська З. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. Одеса, 2017. 23 с.
15. Веб-портал Верховна Рада України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua>
16. Кельман М.С., Страгонов В.М. Загальна теорія права : підручник. Вид. 6-те, доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с.
17. Смокович М.І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
18. Лещенко О.Д. Вибірчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

(доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 221 с.

19. Сьох К. Механізми вирішення виборчих спорів в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 192–197.

20. Смокович М.І. Виборчі спори: строки звернення до суду та строки розгляду адміністративними судами цих спорів. *Вибори та демократія*. 2012. № 1(31). С. 35–42.

21. Бачерікова О. Виборчі спори як адміністративно-правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. С. 316–321.

22. Лещенко О.Д. Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання виборчих спорів. *Право і суспільство*. 2018. № 6. С. 33–39.

23. Сьох К. Механізми вирішення виборчих спорів в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 192–197.

24. Лещенко О.Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 221 с.

25. Смокович М.І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 269.

26. Стукаленко В.А. Актуальні питання розуміння виборчих спорів. *Правова держава*. 2018. № 3. С. 119–123.

27. Гаврильців М., Лук'янова Г. Поняття та юридична природа спорів, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 5. С. 136–141.

28. Черняхівич І.Є. Поняття публічно-правового спору та його розмежування із суміжними поняттями «публічно-правовий конфлікт», «державно-правовий конфлікт», «адміністративно-правовий спір». *Приватне та публічне право*. 2018. № 2. С. 108–112.

29. Ківалов С.В. Виборчий спір як різновид публічно-правового спору. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2010. С. 7–19.

30. Бобровник С. Правовий конфлікт: поняття, ознаки, природа та різновиди. *Загальні проблеми правової науки. Вісник*. 2011. № 1(64). С. 26–33.

31. Лещенко О.Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 221 с.

References:

1. Bitsai A.V. (2018) Uchast advokata v mediatsii u kryminalnomu provadzhenni u konteksti realizatsii prava na spravvedlyvyi sud. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*, no. 2, pp. 8–15.

2. Karmaza O.O., Koucherets D.B. (2018) Comparative and legal analysis of the Institute for settlement of dispute with the participation of the judge and the Mediation Institute in Ukraine. Scientific achievements of countries of Europe in the field of legal science. Collective monograph. Riga: Izdevnieciba "Baltija Publishing", pp. 159–178.
3. Oleksandra O. Karmaza, Nataliia M. Stefanyshyn, Daryna V. Koucherets, Sergii O. Koroied (2018) Meditation in Medicine: Comparative Analysis of Ukrainian and Foreign Legislation. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, vol. 21, special issue 1.
4. Krysiuk Yu.P. (2016) Mediatsiia yak pozasudovyi sposib vyrishennia sporiv: istoriia vprovadzhennia v zarubizhnykh krainakh ta perspektyvy dlia Ukrainy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia PRAVO*, vol. 38, tom 2, pp. 154–157.
5. Liubchenko Ya.P. (2018) Alternatyvni sposoby vyrishennia pravovykh sporiv: teoretyko-pravovy aspekt: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh vchen». Kharkiv.
6. Mazaraki N.A. (2019) Teoretyko-pravovi zasady zaprovadzhennia mediatsii v Ukraini: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d.i.u.n. 42 p.
7. Prytyka Yu.D. (2011) Zmist ta klasyfikatsiia pryntsypiv mediatsii. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy*, no. 10, pp. 86–92.
8. Miquel Martín Casals Divorce mediation in Europe. An Introductory Outline *Electronic Journal of Comparative Law*, vol. 9.2 (July 2005).
9. Boulle L., Nesic M. (2001) *Mediation: principles, process, practice*. London; Dublin; Edinburg, 637 p.
10. Karmaza O.O. (2020) Mediatsiia ta perehovory yak alternatyvni sposoby vyrishennia sporiv. *Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo*, no 5, pp. 13–18.
11. Prytyka Yu.D. (2010) Zmist ta klasyfikatsiia pryntsypiv mediatsii. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy*, no. 10, pp. 86–92.
12. Mazaraki N. (2017) Spivvidnoshennia terminiv «mediatsiia» ta «prymyrennia». *Pidpriemnystvo, hospodarstvo i pravo*, no. 11, pp. 226–229.
13. Leshchenko O. (2020) Vyburchi spory v Ukraini: konstytutsiino-pravovy aspekt: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Odesa, 210 p.
14. Krasilovska Z. (2017) Stanovlennia instytutu mediatsii v systemi publicnoho upravlinnia: teoretyko-pravovy aspekt: avtoref. dys na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk z derzhavnoho upravlinnia. Odesa, 23 p.
15. Veb-portal Verkhovna Rada Ukrainy [Elektronnyi resurs]. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua>
16. Kelman M.S., Stratonov V.M. (2020) *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk*. Vyd. 6-te, dop. Kherson: OLDI-PLIUS, 742 p.
17. Smokovych M.I. (2014) *Pravove rehuliuвання rozghliadu vyborchykh sporiv: teoretychnyi i praktychnyi aspekty: monohrafiia*. Kyiv: Yurinkom Inter, 576 p.
18. Leshchenko O. (2020) Vyburchi spory v Ukraini: konstytutsiino-pravovy aspekt: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Odesa, 221 p.

19. Sokh K. (2019) Mekhanizmy vyrishennia vyborchykh sporiv v Ukraini. *Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo*, no. 6, pp. 192–197.
20. Smokovych M. I. (2012) Vyborchi spory: stroky zvernennia ta stroky rozghliadu administratyvnymi sudamy tsykh sporiv. *Vybory ta demokratiia*, no. 1(31), pp. 35–42.
21. Bacherikova O. (2007) Vyborchi spory yak administratyvno-pravova katehoriia. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, pp. 316–321.
22. Leshchenko O.D. (2018) Suchasni problemy konstytutsiino-pravovoho rehuliuвання vyborchykh sporiv. *Pravo i suspilstvo*, no. 6, pp. 33–39.
23. Sokh K. (2019) Mekhanizmy vyrishennia vyborchykh sporiv v Ukraini. *Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo*, no. 6, pp. 192–197.
24. Leshchenko O. (2020) Vyborchi spory v Ukraini: konstytutsiino-pravovyi aspekt: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Odesa, 221 p.
25. Smokovych M.I. (2014) Pravove rehuliuвання rozghliadu vyborchykh sporiv: teoretychnyi i praktychnyi aspekty: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, pp. 269.
26. Stukalenko V.A. (2018) Aktualni pytannia rozuminnia vyborchykh sporiv. *Pravova derzhava*, no. 3, pp. 119–123.
27. M. Havryltsiv, H. Lukianova (2019) Poniattia ta yurydychna pryroda sporiv, shcho rozghliadaiutsia v poriadku administratyvnoho sudochynstva. *Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo*, no. 5, pp. 136–141.
28. Cherniakhovych I.I. (2018) Poniattia publichno-pravovoho sporu ta yoho rozmezhuвання iz sumizhnymi poniattiamy «publichno-pravovyi konflikt», «derzhavno-pravovyi konflikt», «administratyvno-pravovyi spir». *Pryvatne ta publichne pravo*, no. 2, pp. 108–112.
29. Kivalov S.V. (2010) Vyborchy spir yak rizkhnovyd publichno-pravovoho sporu. *Naukovi pratsi*, pp. 7–19.
30. Bobrovnyk S. (2011) Pravovyi konflikt: poniattia, oznaky, pryroda ta riznovydy. *Zahalni problemy pravovoi nauky. Visnyk*, no. 1(64), pp. 26–33.
31. Leshchenko O. (2020) Vyborchi spory v Ukraini: konstytutsiino-pravovyi aspekt : dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Odesa, 221 p.